

O'SPIRINLARDA KOGNITIV FAOLLIKNI RIVOJLANTIRISH XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'spirinlarda kognitiv faollikni rivojlantirish xususiyatlari, psixologik-pedagogik jihatdan kognitiv tizimni yanada takomillashtirish, kognitiv faoliyatni shaxs darajasida shakllantirish muammosi, o'quv jarayonida o'spirinlar tafakkurini faollashtirish hamda mustaqil faoliyat muammosini tahlil qilish, mustaqillik faoliyatning eng yuqori darajasini hosil qilish jihatlari ochib berilgan. Shuningdek, o'spirinlarda kognitiv tizimning rivojlanishi hamda kognitiv faollikni shakllantirish masalalari bo'yicha bir qator ilmiy va amaliy tahlillarining bayoni keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: tafakkur, bilish, idrok, kognitiv tizim, kognitiv jarayonlar, motiv, faollik, emotsiya, malaka, iroda, qobiliyat, kommunikatsiya, ijodiy faoliyat.

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ У ПОДРОСТКОВ

Аннотация. В данной статье раскрыты особенности развития познавательной активности у подростков, вопросы дальнейшего совершенствования познавательной системы в психолого-педагогическом плане, проблема формирования познавательной деятельности на уровне личности, анализ проблемы активизации мышления подростков в процессе обучения и самостоятельной деятельности, формирования наивысшего уровня самостоятельной деятельности. Также приводится изложение ряда научных и практических анализов по вопросам развития познавательной системы и формирования познавательной активности у подростков.

Ключевые слова: мышление, познание, восприятие, познавательная система, познавательные процессы, мотив, активность, эмоция, компетентность, воля, способности, коммуникация, творческая деятельность.

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF COGNITIVE ACTIVITY IN ADOLESCENTS

Annotation. This article reveals the features of the development of cognitive activity in adolescents, further evolutionism of the cognitive system psychologically-pedagogically, the problem of the formation of cognitive activity at the individual level, activation of adolescent thinking in the educational process and analysis of the problem of independent activity, independence aspects of generating the highest level of activity. A statement of a number of scientific and practical analyzes on the development of the cognitive system and the formation of cognitive activity in adolescents has also been cited.

Keywords: thinking, perception, cognition, cognitive system, cognitive processes, motive, activity, emotion, competence, will, ability, communication, creative activity.

Jamiyat rivojlanib borayotgan bir vaqtda, o'spirinlarda kognitiv tizimni rivojlantirib borish juda ham muhim o'rin tutmoqda. Shuningdek, jamiyat yuqori umumiy ta'lim va kasbiy tayyorgarlik darajasiga ega, murakkab ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ilmiy-texnikaviy masalalarni hal qilishga qodir odamlarga muhtoj. Kognitiv faollik shaxsning ijtimoiy ahamiyatga ega sifati bo'lib, maktab o'spirinlarda ta'lim faoliyatida shakllanadi. O'spirinlarning kognitiv faolligini rivojlantirish muammosi, shuni ko'rsatadiki, uzoq vaqt davomida o'qituvchilarning diqqat markazida bo'lib kelgan. Psixologik voqelik har kuni isbotlaydiki, agar o'spirinlar bilish faolligini namoyon qilsa, o'quv jarayoni yanada samaraliroq bo'ladi. Bu hodisa psixologiya nazariyasida "o'quvchilarning bilim olishdagi faolligi va mustaqilligi" tamoyili sifatida qayd etilgan. Yetakchi psixologik tamoyilni amalga oshirish vositalari "kognitiv faoliyat" tushunchasining mazmuniga qarab belgilanadi. Ushbu maqolamizda shuni ta'kidlaymizki, "kognitiv faoliyat" tushunchasi mazmunida bir nechta

yo'nalishlarni ajratib ko'rsatishimiz mumkin. Bir qator olimlar kognitiv faoliyatni o'spirinlarning bilimga bo'lgan tabiiy istagi deb hisoblashadi.

Ma'lumki, insonda bilimga bo'lgan intilish tabiiydir. Bu istak ularda hayot davomida shakllanib boradi.. J.Lokk o'zining "Ta'lim haqidagi fikrlar" asarida jismoniy va ma'naviy rivojlanishning birligi g'oyasini mashhur "Sog'lom tanada sog'lom aql" tezisi bilan tasdiqlaydi. Muallifning fikricha, kuchli tana bilan tanlangan yo'lda oldinga siljish oson. Jismoniy va ma'naviy rivojlanishning birligi g'oyasini ilgari surgan mualliflar kognitiv faoliyatni rivojlantirish uchun muhim psixologik vositalarni topadilar Shunday qilib, psixologik vosita ta'kidlangan - o'quv yukini va uning jihatlarini o'spirinlarning ning charchashiga qarab tartibga solish.

Adabiyotlar tahlili. Y.A.Komenskiy va J.Lokk shaxsda kognitiv faollikni shakllantirish xususiyatlari to'g'risida bir qator mulohazalarni keltirib o'tishgan. Jumladan, insonning tafakkuri va qobiliyatlarining garmonik rivojlanishi uning faoliyatiga bog'lik ekanligini ta'kidlashgan. Shveytsariyalik o'qituvchi I.G.Pestalozzining psixologik kontseptsiyasida, o'spirinlarni o'qitish tabiatga mos bo'lishi kerakligini, ya'ni inson tabiatining xususiyatlariga va uning rivojlanish qonunlariga muvofiq bo'lishi kerakligini ta'kidlashgan. Unda I.G.Pestalozzi doimiy fikrlashning zamonaviy shartlari hayot talablarga muvofiq ta'limni takomillashtirish ayniqsa, kognitiv qobiliyatlar o'quv faoliyatini tashkil etishda ta'sir qilishi mumkin bo'lgan ongda, balki ularning his-tuyg'ulari, irodasi va fe'l-atvorida ham uni faollashtiradi deya ta'kidlaydi [12].

Rossiyada Y.A.Komenskiy, K.D.Ushinskiy, K.V.Yelnitskiy, P.F.Kaptev. K.D.Ushinskiy birinchi marta kognitiv rivojlanishning yaxlit jihatlarini ochib berishadi [12,13,17]. Ularning fikricha, faol o'quv faoliyati jarayonida rivojlanayotgan shaxsning o'zini o'zi boshqarishning yuqori shakllari paydo bo'ladi: ongli maqsadga intilish, mustaqil ravishda bilim olishga intilish va ulardan foydalanish. Bu o'spirinlarning ta'lim jarayonida faol faoliyati deya ta'kidlaydi, K.D.Ushinskiy. Shuningdek, bu jihatlar o'spirinlarning intellektual hal qiluvchi omiliga aylanadi va estetik hamda axloqiy sifatlar shakllanishida muhim o'rin tutadi.

K.D.Ushinskiyning fikriga ko'ra kognitiv faoliyat o'qituvchi tomonidan tashkil etilgan o'spirinlarning shakllanishiga qaratilgan ketma-ket aqliy harakatlari bilim olish va barqaror dunyoqarashga olib keladi.

Boshqa rus psixologi K.V.Yelnitskiy, K.D.Ushinskiyning izdoshi sifatida, ta'lim sifati uchun kognitiv rivojlanishning o'zaro bog'liqligi muhimligini ta'kidlaydi.

P.F.Kaptevning fikricha, kognitiv faoliyatni rivojlantirish o'spirinlarning tafakkurini kengayishiga olib kelishini ta'kidlaydi.

Muhokama. Demak, bilimga bo'lgan tabiiy intilish o'qituvchi tomonidan tartibga solinganda va o'quvchining o'quv faoliyatini tashkil etganda rivojlanadi, unda uning aqliy faoliyatining turli tomonlari, masalan, hayotining boshqa sohalar kabi suhbatlarda, o'yinlarda, oilaviy tadbirlarda yoki do'stlar bilan uchrashganda o'sib boradi. Yana bir nuqtai nazar juda mashhur: kognitiv faoliyat o'spirinlar faoliyatining o'ziga xos xususiyati sifatida tushuniladi.

Ko'plab psixologlarning asarlarida o'quv jarayonini faollashtirish muammosiga bag'ishlangan bir qator omillar keltirib o'tiladi. Masalan, P.N.Gruzdev va Sh.N.Ganelin, R.G.Lamberg o'quv jarayonida o'spirinlar tafakkurini faollashtirish muammosini o'rganib, ularning mustaqil faoliyati muammosini tahlil qilib, mustaqillik faoliyatning eng yuqori darajasi degan xulosaga keladi.

T.I.Shamova: Biz kognitiv faollikni o'spirinlarning aqliy va jismoniy kuchining oddiy zo'riqishiga kamaytirmaymiz, balki uni shaxs faoliyatining sifati jihatida qaraymiz, bu ularning faoliyat mazmuni va jarayoniga munosabatida, uning xohish-istaklarida namoyon bo'ladi. Ta'lim va kognitiv maqsadlarga erishish uchun ma'naviy va irodaviy sa'y-harakatlarni safarbar etishda bilim va faoliyat usullarini optimal vaqtda samarali o'zlashtirish kerak deya ta'kidlaydi [17].

Kognitiv faoliyat o'spirinlarning yangi bilim, qobiliyat va ko'nikmalarni egallashga ma'lum qiziqishini, ichki qat'iyatligini va bilimlarni to'ldirish, bilimlarni kengaytirish uchun turli xil harakat usullaridan foydalanishga doimiy ehtiyojni aks ettiradi. Kognitiv faoliyatni shaxs sifati sifatida tushunadigan yana bir guruh olimlar mavjud. Masalan, G.I.Shchukina "kognitiv faoliyat" ni shaxsning bilimga intilishini o'z ichiga olgan va bilim jarayoniga intellektual munosabatni ifodalovchi shaxsiyat sifatida belgilaydi. Ularning fikriga ko'ra, bilimga bo'lgan intilish barqaror namoyon bo'lganda "kognitiv faoliyat" shaxsiyat sifatiga aylanadi. Bu shaxsiy sifatning tuzilishi bo'lib, bu erda ehtiyojlar va qiziqishlar mazmun xususiyatlarini, iroda esa shaklni ifodalaydi.

Kognitiv faoliyatni shaxs darajasida shakllantirish muammosi, adabiy manbalarni tahlil qilishdan ko‘rinib turibdiki, kognitiv faoliyat motivatsiyasi va kognitiv qiziqishlarni shakllantirish usullarini ko‘rib chiqishga to‘g‘ri keladi. E.A.Krasnovskiy kognitiv faoliyatga juda alohida ta‘rif beradi: "o‘spirin shaxsining barcha tomonlarining namoyon bo‘lishi: bu yangi narsalarga qiziqish, muvaffaqiyatga intilish, o‘rganish quvonchi, bu ham muammolarni hal qilishga bo‘lgan munosabat jarayoni negizida yotadi" [13].

O‘spirinlarning o‘qitish sohasidagi fundamental tadqiqotlar o‘quvchilarning bilish faoliyatining rivojlanish jarayonini ochib beradi va ta‘lim mazmunidagi o‘zgarishlarni, o‘quv faoliyatining umumlashtirilgan usullarini, mantiqiy fikrlash usullarini shakllantirishni belgilaydi. Psixologik adabiyotlarda aks ettirilgan tadqiqotlar kognitiv faoliyat nazariyasining rivojlanishiga katta hissa qo‘shdi: ularda o‘ziga xos g‘oyalar, nazariy umumlashmalar, amaliy tavsiyalar mavjud.

O‘quv materiali sifatini oshirishning samarali usullarini izlash o‘quv amaliyoti uchun ham xosdir. Maktab o‘quvchilarining ta‘lim samaradorligini oshirish kognitiv faoliyat kabi ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan sifat muammosini bartaraf etmaydi. Uning o‘spirin yoshida shakllanishi shaxsning rivojlanishiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi. Shu sababli, bizning fikrimizcha, maktab o‘quvchilarining bilish faolligini rivojlantirish uchun maqsadli psixologik-pedagogik faoliyat zarur.

Kognitiv faoliyatni rivojlantirish muammolari bo‘yicha, faoliyatni faollik bilan tenglashtirsa, boshqalari faoliyatni faollik natijasi deb hisoblaydi, boshqalari esa faoliyat faollikdan ko‘ra kengroq tushunchadir deya ta‘kidlashadi.

Faoliyat muammosi turli jihatlar: biologik, psixologik, pedagogik, sotsiologik va boshqalarda o‘rganiladi. Shunday qilib, biologlar organizmning tashqi muhitga moslashishini, faoliyatning namoyon bo‘lish shakli bo‘lgan tashqi stimullarga reaksiyasini ko‘rib chiqadilar. Biologik faollik atrof-muhitga moslashishni ta‘minlaydigan irsiy xususiyat sifatida ham odamlarga xosdir. Biroq, agar hayvon atrof-muhit bilan o‘zaro munosabatda bo‘lib, faqat tashqi tabiatdan foydalansa va unda shunchaki mavjudligi tufayli o‘zgarishlarni amalga oshirsa, demak, inson mehnat vositasi ishlab chiqaruvchisi sifatida tabiatni o‘z ehtiyojlariga moslashtiradi. Shunday qilib, kognitiv faollikni shakllantirish jarayonida bir nechta omillarning mavjudligiga e‘tibor qaratdik. Ular orasida ichki omil, ya‘ni kognitiv harakatning sub‘ektiv xarakteristikasi mavjud. Kognitiv faoliyatning tashuvchisi bilishning ajralmas sub‘ekti - shaxsdir.

Ba‘zi olimlar kichik maktab o‘quvchilarining kognitiv faoliyati jarayonini o‘quv va kognitiv ishda sub‘ektiv xususiyatlarni shakllantirishga qaratilgan maqsadli faoliyat sifatida belgilaydilar. "Rivojlanish" tushunchasi pedagogika va psixologiyada tan olingan tushunchadir. D.B.Elkonin shunday ta‘kidlaydi: "Rivojlanish, birinchi navbatda, psixik funktsiyalardagi sifat o‘zgarishlari, unda ma‘lum yangi shakllanishlarning paydo bo‘lishi bilan tavsiflanadi. Rivojlanish turli tizim jarayonlarining sifat jihatdan o‘zgarishidan iborat bo‘lib, bu individual tuzilmalarning paydo bo‘lishiga olib keladi". Kognitiv faoliyatni rivojlantirishning asosi kognitiv faoliyatning yaxlit akti - ta‘lim va kognitiv vazifadir.

Elkoninning ta‘kidlashicha, kognitiv faollikni rivojlantirish ijobiy ta‘lim va kognitiv tajribani to‘plash orqali amalga oshiriladi.

Olimlar sub‘ektning kognitiv faoliyatining xususiyatiga qarab, quyidagi faoliyat darajalarini aniqlaydilar:

Reproduktiv-imitativ faoliyat, uning yordamida faoliyat tajribasi boshqasining tajribasi orqali to‘planadi;

Qidiruv va ijro faoliyati. Bu yuqori daraja, chunki mustaqillik darajasi yuqori. Ushbu darajada siz vazifani tushunishingiz va uni bajarish uchun vositalarni topishingiz kerak;

O‘spirinlarda jodiy faoliyat yuqori darajada bo‘lsa, kognitiv faoliyatning rivojlanishi, uning shakllanishi atrof-dagi dunyodagi ob‘ektlarni bilish mantig‘iga va atrof-muhitdagi shaxsning o‘zini o‘zi belgilash mantig‘iga muvofiq asta-sekin ideal variant o‘sib boradi.

Xulosa. Shunday qilib, tahlil asosida o‘spirinlarning kognitiv faolligini shaxsning o‘zgaruvchan xususiyati sifatida aniqlash mumkin, bu o‘quvchining bilimga bo‘lgan ehtiyojiga chuqur ishonchini, ilmiy bilimlar tizimini ijodiy o‘zlashtirishini anglatadi, bu ongli ravishda namoyon bo‘ladi. Faoliyat maqsadi, baquvvat harakatlarga tayyorlik bevosita kognitiv faoliyatda namoyon bo‘ladi.

1. Gapparov Z.G. Sport psixologiyasi. Toshkent: Mehriyoyo, 2011. – 33 b.
2. Гуревич П.С. Психоанализ. Т. Фрейдизм и неопрейдизм: Учебник для магистров / П.С.Гуревич. - Люберцы: Юрайт, 2016. - 531 с
3. Hasanboyev J. va boshqalar. Pedagogika. – Toshkent: O‘zbekiston. 2010. – 399 b.
4. Hasanboyeva O.va boshqalar. Oila pedagogikasi. – Toshkent: Aloqachi. 2007. – 315 b.
5. Hasanboyeva O. va boshq. Maktabgacha pedagogika. – Toshkent: Ilm-Ziyo. 2011. – 182 b.
6. Илин Е.П. Психология воли. – СПб.: Питер, 2009. – С.93.
7. Иванников В.А., Эйдемн Е.В. Структура волевых качеств по данным самооценки // Психологический журнал. – Москва, 1990. – №3. – С. 39-50.
8. Иванков Ч.Т. Теоретические основы методики физического воспитания. Москва.: Инсан, 2000. – 352 с.
9. Ганелин Ш.И. Обучение и воспитание школьника. Вопросы активности и самостоятельности в учебно-воспитательном процессе. Л.: ЛТУ, 2002. 250 с.